

PSIXOLOGIYADA XORIJ OLIMLARI TOMONIDAN AYBDORLIK HISSINING O'RGANILISHI

Sultanova Saida Muhiddin qizi

Nizomiy nomidagi TDPU, "Amaliy psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxsda namoyon bo'ladigan aybdorlik hissining mazmuni, xorij psixolog olimlarining psixologik nazariyalari, ilmiy qarashlari hamda shaxs hayotida aybdorlik hissining ahamiyatli jihatlari keng yoritilgan. Shuningdek, shaxsda aybdorlik hissining namoyon bo'lishi uyat hissi bilan bog'liqligi bo'yicha nazariy tahlillar keltirilgan.

Tayanch tushunchalar: shaxs, aybdorlik hissi, hissiyot, kechinma, emotsiya, ichki me'yor, jamoatchilik fikri, ijtimoiy me'yor, xulq-atvor, ijtimoiy mas'uliyat, uyat hissi.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЧУВСТВА ВИНЫ ЗАРУБЕЖНЫМИ УЧЕНЫМИ-ПСИХОЛОГАМИ

Султанова Саида Мухиддин кизи

ТДПУ имени Низами, преподаватель кафедры «Практическая психология»

Аннотация. В данной статье широко освещаются содержание чувства вины, проявляющегося у человека, психологические теории и научные взгляды зарубежных психологов, а также важные аспекты чувства вины в жизни человека. Также представлены теоретические анализы о связи между проявлением чувства вины у человека и чувством стыда.

Основные понятия: личность, вина, чувство, переживание, эмоция, внутренняя норма, общественное мнение, социальная норма, поведение, социальная ответственность, чувство стыда.

THE STUDY OF THE SENSE OF GUILT BY FOREIGN SCIENTISTS IN PSYCHOLOGY

Sultanova Saida

TSPU named after Nizami, Teacher of «Applied Psychology» department

Annotation. In this article, the content of the feeling of guilt manifested in a person, the psychological theories and scientific views of foreign psychologists, as well as the important aspects of the feeling of guilt in a person's life are widely covered. Also, theoretical analyzes are presented on the connection between the manifestation of the feeling of guilt in the person and the feeling of shame.

Key words: personality, guilt, feeling, experience, emotion, internal norm, public opinion, social norm, behavior, social responsibility, sense of shame.

Aybdorlik hissi jamiyat tomonidan belgilab qo'yilgan xulq-atvor me'yorlari tashqi me'yorlardan ichki me'yorlarga o'tganda, xulq-atvor me'yorlarini «internallashtirish» natijasida paydo bo'ladi. O'zini aybdor deb his qilgan kishi ushbu me'yorlarning saqlovchisi va manbayi bo'ladi. U o'z harakatlari uchun, birinchi navbatda o'zi uchun javobgardir va me'yorlarga rioya qilinishini nazorat qiladi. Agar insonning xulqi, vaziyat yoki harakati o'zlashtirilgan me'yorlarga mos kelmasa va ularga zid bo'lsa, u o'zini aybdor deb his qiladi. Agar odam o'ziga nisbatan boshqa shaxs tomonidan jinsiy zo'ravonlik holatida o'zini aybdor his qilish misolini tahlil qilsak, bu yerda aybdorlik sababini atrofdagi jamiyat tomonidan taqiqlangan tasodifiy jinsiy aloqa fakti sifatida qabul qilish mumkin, bu holat atrofdagi jamiyat tomonidan ta'qiqlangan, bu taqiq jabrlanuvchining o'zi uchun shaxsiy bo'lib qoladi.

Aybdorlik hissi uyat kabi shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyat asosida yotadi. U insonning ijtimoiylashuvida katta ahamiyatga ega, ya'ni jamiyat me'yorlari va qoidalarini o'zlashtirishga va u bilan samarali munosabatda bo'lishga yordam beradi. K. Muzdibayev aybdorlikning ikkita funksiyasini ajratadi:

ijtimoiy konformlikni ta'minlash;

o'z-o'zini tartibga solish, bu odamni uning xulqi haqida ma'lumot bilan ta'minaydi.

Muallif aybdorlikni anglash inson xulqini to'g'rilashga, shaxslararo keskinlikni bartaraf etishga va altruistik harakatlarni rag'batlantirishga yordam berishini ko'rsatadigan tadqiqotlarga murojaat etadi.

E.P. Ilin turli mualliflarning fikrlarini umumlashtirib, aybdorlikning uchta funksiyasini ajratadi: aybdorlik ijtimoiy xulq me'yorlarini saqlashga yordam beradigan axloqiy tartibga soluvchi

vosita sifatida;

o'ziga bo'lgan munosabatni shakllantirish;

ruhiy buzilishlarning oldini olish - E.P.Ilin aybdorlikni bezovtalikni kamaytiradigan va ruhiy buzilishlarga yo'l qo'ymadigan mustaqil fenomen deb hisoblaydigan olimlarning fikrini qo'llab-quvvatlaydi [2].

I.A.Belik bu funksiyalarning muvaffaqiyati aybdorlikni boshdan kechirish darajasi o'rtacha, ya'ni optimal, bo'lganda mumkin deb aniqlashtiradi. Albatta, aybdorlik bo'rtirilgan va asossiz boshdan kechirish hissi odamga zarar yetkazishi mumkin, masalan, surunkali charchoqni keltirib chiqarishi va eng jiddiy holatlarda o'z joniga qasd qilishga olib kelishi mumkin [1]. K.Muzdibayev ham haddan tashqari aybdorlikni boshdan kechirish odamda psixopatologiya xatari haqida gapiradi. Nevrotik sindromlar, o'z-o'zini qiyofasini buzish va o'z-o'zini hurmat qilishning pasayishi paydo bo'lishi mumkin. M.Lyuis aybdorlikdan qutulish usuli sifatida passiv variantni taklif qiladi, ya'ni u bilan kelishish va uning yo'qolishiga yo'l qo'yish [39]. K.E.Izardning fikricha, bu hissiyotga qarshi turishning eng yaxshi yo'li - bu vijdon bilan uyg'unlikda yashashdir. Ammo shu bilan birga, u bu qoidalar qanchalik qattiq ekanligiga e'tibor berishga chaqiradi, bu qoidalarni buzib yoki qabul qilib, odam aybdorlikni juda tez-tez yoki alohida og'riqli his qiladi. Yashashga xalaqit beradigan haddan tashqari qat'iy xulq qoidalari ham shaxsiy farovonlikka, ham boshqalarning farovonligiga ko'maklashadi.

K.E.Izard aybdorlikning o'ziga xos bir funksiyasini ajratib ko'rsatadi, ya'ni odamni vaziyatni o'zgartirish yoki tuzatishga rag'batlantirish. Ichki ziddiyatni hal qilish uchun odam o'zi aybdor bo'lgan kishidan kechirim so'rash yoki qandaydir tarzda o'z aybini tuzatish istagi paydo bo'ladi. Bu aybdorlik hissini keltirib chiqaradigan noqulaylikni bartaraf etishning samarali usuli bo'lib, insonning odob-axloq ko'nikmalarini, xushmuomalalik tuyg'usini mustahkamlaydi, empatiya va hamdardlikka o'rgatadi, bu esa, shubhasiz, uning shaxsiyatini rivojlantirishga yordam beradi.

K.E.Izard «Tuyg'ular psixologiyasi» nomli kitobda odamlarning bir qator shaxsiy misollarini keltiradi. Ulardan birida u quvonch bilan mustahkamlangan aybdorlik shaxsiy o'sish uchun asos bo'lishi mumkinligiga e'tibor qaratadi. Bu misolda bitta qiz dugonasi oldida o'zini aybdor his qiladi. Ular janjallashadi va taxminan bir yil davomida muloqot qilishmaydi. Ammo yarashish quvonchi dugonasining noto'g'ri xatti-harakati tufayli boshdan kechirgan azoblari uchun «aybdorlik» mas'uliyat hissini kuchaytirdi. Ushbu misolda muallif nafaqat aybdorlik, balki barcha salbiy his-tuyg'ular moslashuv funksiyasiga ega bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, ijtimoiy va shaxsiy mas'uliyatni shakllantirishda aybdorlik hissi muhim rol o'ynaydi. Qisman, aynan aybdorlikni kutish yoki aybdorlikdan qo'rqish jamiyatning me'yorlari va qoidalariga rioya qilish istagi va zarurati bilan bog'liq. Aybdorlik boshqa odamning holatini, kuyinishni, xafaligini his qilishga yordam beradi, «jabrlanuvchiga» yordam berish maqsadida to'g'ri so'zlarni izlashga, harakat qilishga, harakatingizni yoki umuman vaziyatni tuzatishga majbur qiladi. Aybdorlik hissini boshdan kechirish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan mas'uliyat hissi shaxsning yetukligiga va uning psixologik qodirlikka ko'maklashadi [5].

Aybdorlikning har xil turlarini ajratib, mualliflar bu hissiyotni turli nuqtayi nazardan ko'rib chiqadi. Bu, bir tomondan, aybning konsepsiyasi, shartlari, mohiyati bo'yicha bahslar, ikkinchi tomondan, ushbu fenomenga bir-birini to'ldiradigan, turli jihatlarni aks ettiruvchi, aybdorlik hissi paydo bo'lishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlar va shartlar haqida qarashlarni anglatadi.

D. Vays aybdorlik sodir bo'lish shart-sharoitlari yoki sabablari nuqtayi nazaridan uning besh turini ajratadi:

1) moslashuvchan aybdorlik – bu ijtimoiy moslashuv funksiyasiga ega bo'lgan va shaxsning sog'lom rivojlanishiga yordam beradigan yetuk aybdorlik.

Qolgan turlar mos kelmaydigan va irratsional deb hisoblanadi.

2) omon qolganlik aybdorligi - bu turdagi aybdorlik odamning boshqa birovga nasib etmagan yaxshi narsaga ega ekanligini irratsional ravishda ongsiz tasavvur bilan bog'liq, ya'ni o'zida bor narsadan undan mahrum boshqa odam oldidagi aybdorlik. Masalan, tug'ilgan bola onasining tug'ilmagan, abort qilingan bolalari oldida tirik qolganlik aybini his qiladi.

3) gipermas'uliyat aybdorligi – bu boshqa odamlarning baxtiga g'amxo'rlik qilishda haddan tashqari mas'uliyat hissi va altruizm. Bir tomondan, bular aybdorlikning foydali funksiyalari, lekin haddan tashqari ko'p bo'lsa, ular aybdorlikning haddan tashqari kechinmasi kabi odamga ham zarar yetkazadi.

4) ajratilish (xiyonat) aybdorligi – bu sevgan va yaqin odamlardan farq yoki ajratilish odam tomonidan o'z tarafidan xiyonat sifatida qabul qilinadi, bu ularga og'riq va zarar yetkazishi mumkin. Masalan, yosh insonning ota-onasidan ajralganligi, shaxsiy makonini himoya qilgani uchun aybdorligi.

5) o‘z-o‘zidan nafratlanish aybdorligi – aybdorlikning bu turi o‘z-o‘ziga nisbatan o‘ta salbiy baho berishdan iborat bo‘lib, u o‘zini qadrsizlik, ahamiyatsizlik va yaroqsizlik hissi bilan birga keladi. Bu aybdorlik ota-onalar va yaqin kishilarning bee‘tibor va shafqatsiz munosabati natijasida yuzaga kelishi mumkin.

I.A.Belik, K.Kuglerga murojaat qilib, U.X.Djons va ular tomonidan ishlab chiqilgan so‘rovnomada aybdorlik-holat va aybdorlik-xususiyatlarni tavsiflagan. G‘arb psixologlari tomonidan ishlab chiqilgan bu tushunchalarni boshqa atamalarga mos ravishda shaxsning axloqiy xususiyati sifatida qaraladigan aybdorlik hissi va vijdon deb tushunish mumkin. Aybdorlik hissi yoki reaktiv aybdorlik insonning internallashtirilgan me‘yorlarini buzishga bo‘lgan hissiy reaksiyasini anglatadi. Vijdon yoki preventiv aybdorlik ushbu me‘yorlarning mumkin bo‘lgan buzilishi bilan bog‘liq bo‘lgan hissiy kechinmadan iborat [1].

E.P.Ilin, B.Sentnerga murojaat qilib, yana bir tasnifga ham e‘tibor qaratadi:

- 1) yetuk aybdorlik;
- 2) narsistik aybdorlik;
- 3) majburlangan ayb;
- 4) psevdoyaybdorlik [2].

D.Morano, R.Mey, D.Byudjental, I.Yalom kabi ekzistensial psixologiya vakillari obyektiv va ontologik aybdorlikni ajratadi. Agar obyektiv aybdorlik juda aniq bo‘lsa va o‘zlashtirilgan me‘yorlarni buzish hamda noto‘g‘ri xatti-harakatlarga asoslangan bo‘lsa, ontologik aybdorlik «haqiqiy» va «ideal» o‘rtasidagi nomuvofiqlik hissi, shuningdek, o‘ziga va atrofdagi voqelikka nisbatan norozilik va qoniqmaslikdan iborat. E.P.Ilin ontologik aybdorlikning turiga nisbatan shubhali munosabatda bo‘ladi. Uning fikricha, bu nomuvofiqlikning sababi o‘ziga bog‘liq bo‘lsa, odam «haqiqiy» va «ideal» o‘rtasidagi nomuvofiqlik uchun o‘zini aybdor deb his qilishi mumkin. Ammo muallif o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan va aralasha olmaydigan narsa uchun odam o‘zini aybdor his qilishi mumkinmi degan savolni ko‘taradi. Biroq, K.E.Izardning misoliga murojaat qilish mumkin, unda misol qilib ko‘rsatilgan qiz yuqorida aytib o‘tilgan ota-onasining ajrashishida o‘zini aybdor deb his qildi. Muallif, aksincha, odam hech narsa qilmagan taqdirda ham o‘zini aybdor deb his qilishi mumkinligini ta‘kidlaydi [1].

Ontologik aybdorlikdan tashqari, ekzistensial aybdorlik ham ajratiladi. Bu insonparvarlik, mehr-oqibat va insonning o‘zini o‘zi anglashi bilan bog‘liq. K.Muzdibayev kognitiv komponentning, ayniqsa, ekzistensial aybdorlikni boshdan kechirish uchun muhimligini, shuningdek, hissiy, axloqiy yetuklik zarurligini yana bir bor ta‘kidlaydi.

Rollo Mey ekzistensial aybdorlikning uchta shaklini ko‘rib chiqadi:

1) inson rivojlanishining intellektual, jismoniy, hissiy va ijtimoiy imkoniyatlari bilan bog‘liq amalga oshirilmagan imkoniyatlar uchun aybdorlik. Aynan ushbu salohiyatni amalga oshirishga imkoniyatlar yo‘qligi ekzistensial aybdorlikni keltirib chiqaradi. D.Xanna ekzistensial aybning bu talqinini tanqid qiladi. Ammo bu tanqidni aynan qanday amalga oshirilmagan imkoniyatlar aybning bu turiga olib kelishi mumkinligini qo‘shimcha va tushuntirish sifatida ko‘rish mumkin. D.Xanna nuqtayi nazaridan, inson o‘zining shaxsiy o‘sishi uchun muhim bo‘lgan qobiliyatlarni e‘tiborsiz qoldirganda ekzistensial aybdorlikni boshdan kechirishi mumkin. Uning ta‘kidlashicha, inson juda ko‘p qobiliyatlarga ega va hammasi ham rivojlanmaydi, bu bir qobiliyatni boshqasiga zarar yetkazish sharoitida tanlaganlik uchun ekzistensial aybdorlikni anglatmaydi [3]. Bu fikr R.Meyning fikrini to‘ldiradi, lekin deyarli zid emas.

2) boshqa shaxs bilan to‘liq qo‘shilishning mumkin emasligi uchun aybdorlik. R.Reyning nuqtayi nazaridan, boshqa odamning ichki dunyosiga sho‘ng‘ish, uning atrofidagi dunyoga uning ko‘zlari bilan qarash, boshqa odam bilan bir xil his qilishning mumkin emasligi yolg‘izlik va ekzistensial ayrimlik asosida yotgan nochorlik tuyg‘usini anglatadi [1]. K.Muzdibayev, R.Meyning g‘oyalarni izohlar ekan, ekzistensial aybdorlikning bu turiga shaxslararo munosabatlardagi muvaffaqiyatsizliklar asoslanadi, deydi. Buning sababi, boshqa odamni to‘liq tushuna olmaganligi sababli, bu odamning ehtiyojlarini xohlagan darajada qondirish qiyin bo‘ladi. D.Xanna bu vaziyat ekzistensial aybdorlikni boshdan kechirish uchun sabab ekanligiga shubha qiladi [4].

3) tabiat bilan birlashishning mumkin emasligi uchun aybdorlik. Aybdorlikning bu turiga zamonaviy jamiyatga dolzarb bo‘lgan ekologik muammolar kiradi.

K.Muzdibayev ekzistensial aybdorlik haqida g‘oyalarni rivojlantirar ekan, uni altruizm va adolat muammolari bilan bog‘laydi. Biror kishi o‘zi va o‘zi kabi omadli bo‘lmagan, farovonlikda yashamaydigan boshqa odamlar o‘rtasidagi farqlar uchun o‘zini aybdor his qilishi mumkin. U qonun-qoidalarni buzmasdan, vaziyatni nazoratidan chetda qolib, masalan, moliyaviy daromadlarni aholi o‘rtasida taqsimlashda adolatsizlik tufayli, aybdor bo‘lishi mumkin [2]. K.Muzdibayev murojaat qilgan M.Xoffman bunday kechinmalarni ekzistensial aybdorlikka kiritadi va ularning falokat uchun

aybdorlik hissi bilan o'xshashligini ko'rsatadi. Bu variant yuqorida aytib o'tilgan D.Vayss tomonidan ajratilgan omon qolgan kishining aybdorligiga o'xshaydi.

Psixoanaliz yo'nalishi vakillari aybdorlikni, birinchi navbatda, shaxs tuzilishini shakllantirish jarayonida shakllanishiga ko'ra ko'rib chiqadilar. Asosiy g'oya shundaki, aybdorlik id va superego o'rtasidagi qarama-qarshilik natijasida paydo bo'ladi. Vijdon deb tushuniladigan superego, bola identifikatsiya, inkorporatsiya yoki introyeksiya mexanizmlari orqali yuzaga keladigan xatti-harakatlar me'yorlari va qoidalarini o'zlashtirgan hamda o'z ichiga olganida shakllanadi. Z.Freyd aybdorlikni bezovtalikning bir turi deb ko'rib chiqqan va uni «bezovtali vijdon» aybdorligi deb atagan. G.Manler Z.Freydning g'oyalarini qo'llab-quvvatlaydi va «aybdorlik va tashvish – bu bir hodisaning turli nomlaridir», deydi. Uning aytishicha, bezovtalik xayoliy yoki haqiqiy kamchilikka yo'l qo'yish bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. Vaziyatni to'g'rilash va tuzatish istagi bu xavotirni keltirib chiqaradigan himoya mexanizmidir. G.Payers, M.Singer, O.Maurer va boshqa mualliflar aybdorlikni jazodan qo'rqish bilan birlashtiradi. Biroq, E.P.Ilin aniqlashtiradiki, har qanday jazodan qo'rqish aybdorlik hissini anglatmaydi. Agar jazo ko'rib chiqilsa, u tashqi emas, balki ichki, ya'ni vijdon pushaymonligining o'zi, aybdorlik kechinmasi inson uchun jazo vazifasini bajaradi [3].

Keltirilgan ma'lumotlar asosida xulosa qilish mumkinki, psixologiyada aybdorlik hissining shaxsda namoyon bo'lishi xususida ko'plab olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishgan. Ta'kidlash joizki, uyat va aybdorlik hissi inson tomonidan jamiyatdagi axloqiy qoidalar va normalarni o'zlashtirish, shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tartibga solish, odamlar bilan samarali munosabatda bo'lish, boshqa odamning kechinmasini his qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa turli psixologik yo'nalishlar tomonidan ilgari surilgan g'oyalarda ham o'z aksini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Бреслав Г. М. Психология эмоций. - М.: б.н., 2007.

Мясищев В.Н. Психология отношений / под ред. А.А. Бодалева. - М.: б.н., 2004.

Tangney J. P., Dearing R. L. Shame and Guilt. New York: Guilford Press, 2003. 272 p.

Муздыбаев К. Переживание вины и стыда. СПб : СПб, филиал Института социологии РАН, 1995. стр. 39.

Ильин Е.П. Психология совести: вина, стыд, раскаяние. – СПб.: Питер, 2016.

Изард К. Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2008. – 464 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Ausubel D.P. Relationships between shame and guilt in the socializing process // Psychological Review, 1955, v. 62, p. 378-390.